

Annelies Noordhof-Hoorn

Van academisch kind tot mondige student

De opkomst van de student in het publieke debat in de negentiende eeuw¹

Wanneer het gaat over mondigheid en engagement van studenten wordt al snel verwezen naar de studentenbeweging in de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw. Echter, de bemoeienis van studenten met het hoger onderwijs en het streven naar zeggenschap in het publieke debat voert veel verder terug: naar de negentiende eeuw. Betrokkenheid van studenten bij godsdienstige, politieke en sociale vraagstukken ontwikkelde zich al in die tijd tot een *hot item*. Al had dat heel wat voeten in de aarde.

In februari 2015 bezette een grote groep studenten in Amsterdam het Bungehuis en (na ontruiming) het Maagdenhuis. Deze studenten van de Faculteit der Geesteswetenschappen, verenigd als De Nieuwe Universiteit (DNU), protesteerden tegen het rendementsdenken van de Universiteit van Amsterdam (en met name het College van Bestuur) dat onder meer had geleid tot de opheffing van enkele kleine talenstudies. De keuze voor het Maagdenhuis was niet toevallig, maar gekozen in navolging van eerdere, ook daar gehouden studentenprotesten en dan met name die van 1969, ‘de moeder aller Maagdenhuisbezettingen’.² Al speelde bij de bezetting van toen het politiek engagement een veel grotere rol dan bij de huidige protesten. Niettemin was ook in 1969 het verzet gericht tegen het bestuur van de universiteit.³

De studentenprotesten van 2015 kregen elders navolging: op 4 maart volgde een landelijke actiedag: op verschillende plekken gingen

studenten, docenten en bestuurders met elkaar in gesprek. De protesten konden rekenen op veel sympathie – al was er ook weerstand tegen de ‘gemakzuchtige’ kritiek van de studenten.⁴ Maar niemand trok het recht van studenten om te protesteren in twijfel. Integendeel, inspraak van studenten in alle geledingen van de universiteit is tegenwoordig een vast gegeven; een vanzelfsprekendheid. De huidige student is een mondige student die meedenkt, meespreekt en mee-evalueert en die ook nog politieke en maatschappelijke betrokkenheid toont. Maar dat is niet altijd zo geweest. Sterker nog, tot halverwege de negentiende eeuw was het helemaal niet vanzelfsprekend dat studenten zich zelfbewust opstelden en zich mengden in het publieke debat, laat staan dat ze zich bemoeiden met de politiek.

Academische kinderen

In de negentiende eeuw hadden studenten natuurlijk ook ideeën en meningen over de inrichting van het hoger onderwijs, de kwaliteit van het onderwijs, de colleges van de hoogleraren, de nieuwe wetten en regels. Maar dat studenten zich publiekelijk uitspraken, was niet vanzelfsprekend. Integendeel, aan het begin van de negentiende eeuw vielen studenten nog onder het gezag van de academische gemeenschap. Het was niet ongewoon dat een student op kamers ging bij een hoogleraar. Ook trokken studenten samen met hoogleraren op in genootschappen en verenigingen. Bij vechtpartijen of andere overtredingen werden studenten tot 1815 bovendien niet berecht door de stedelijke rechters, maar werden zij voorgeleid aan de Academische Senaat. De senaat had het recht – als *Forum Academicum Privilegiatum* – recht te spreken over de academische burgers. In de meeste gevallen ontvingen de studenten een waarschuwing of een milde straf.⁵

In de eerste helft van de negentiende eeuw veranderde dit. In het Organiek Besluit (1815) waarin het hoger onderwijs van het jonge Koninkrijk der Nederlanden was vastgesteld, vervielen de vroegere privileges van de studenten. Ze moesten nu zelf opkomen voor hun rechten en belangen. Dat was precies wat er gebeurde. Studenten richtten eigen verenigingen op. In Groningen werd in 1815 *Vindicat atque Polit* (Handhaaft en beschaaft) opgericht. De studentenvereniging zag toe op de vorming en het gedrag van de studenten (en legde bijvoorbeeld de ontgroeningen aan banden). De andere universiteitssteden volgden. Studenten trokken zich terug uit het algemene genootschapsleven en richtten eigen genootschappen op.⁶ Kortom, de studenten begonnen gemeenschappelijk op te treden, onderscheidden

en profileerden zich als een aparte stand binnen de samenleving, maar ook binnen de academische gemeenschap. Dit werd op verschillende manieren zichtbaar: de studenten brachten serenades aan hoogleraren, ze organiseerden zich bij academische feesten, namen deel aan (militaire) veldtochten, maar publiceerden ook studentenliederen, studenten Almanakken en studentenbladen. De student trad in de openbaarheid en dat bleef niet onopgemerkt. Het leidde aanvankelijk tot grote weerstand bij de academische gezaghebbers en de hoogleraren, maar soms ook bij de studenten zelf.

Een schaar in de handen van kinderen

Hoe volstrekt ongewoon het was dat de student zich mondig opstelde en zich mengde in het publieke debat blijkt heel goed uit de perikelen rond de uitgave van het eerste Nederlandse studentenblad: *De gekortwiekte Faam. Utrechtsch Akademisch-blad*. De drie Utrechtse studenten die in 1825 het initiatief namen tot de uitgave van dit studentenblad ondervonden verschillende moeilijkheden. Allereerst was het bijna ondoenlijk geweest een uitgever te vinden. In Utrecht durfde geen enkele uitgever het aan om een studentenblad in het portfolio op te nemen. Uiteindelijk waren de studenten uitgekomen in Amsterdam bij de boekhandelaar J.C. van Kesteren, die zich volgens de oprichters ‘door geene bekrompene inzichten heeft laten afschrikken.’⁷ Ook vreesden de studenten het oordeel van de hoogleraren: ‘de professoren zullen wanneer zij weten dat studenten in de zaak betrokken zijn, het geheele ding kinderwerk of deszelfs strekking gevaarlijk achten, zeker niet goed keuren.’⁸ Wat als dit gevolgen zou hebben voor het met goed gevolg afleggen van de tentamens? Die werden toen nog mondeling en door de hoogleraar persoonlijk afgenomen. De oprichters hadden daarom besloten anoniem te blijven. Het was erg gedurfd wat deze studenten deden. Vooral in deze tijd, waarin het sowieso niet gewoon was een kritische houding aan te nemen in het publieke debat; in het jonge koninkrijk van Willem I werd er gestreefd naar consolidatie en eensgezindheid, niet naar discussie en assertiviteit.⁹ Daarnaast was, zoals historicus Remieg Aerts laat zien, het publieke debat voorbehouden aan de zogenoemde ‘bevoegde autoriteiten’ en daartoe behoorden zeker geen jeugdige studenten.¹⁰

Het initiatief stuitte inderdaad op grote weerstand. De Utrechtse academiepedel, J. de Kruyff, weigerde de redactie van het blad de overzichten van examens te verstrekken.¹¹ De hoogleraren keurden het initiatief ten zeerste af. Ze noemden het blad ‘een Akademisch Advertentie-blad, eene zaak

van veruitziende gevolgen, eene schaar in de handen van kinderen.’¹² Vooral het feit dat de studenten het blad een ‘Akademieblad’ hadden genoemd, stuitte op verzet. Alsof een blad van studenten op enigerlei wijze de academie kon vertegenwoordigen. En wat als het blad negatief nieuws over de andere academiesteden zou publiceren? De hoogleraren typeerden het blad kortom als een ‘prul’.¹³ Ook van hun medestudenten kregen de oprichters niet zoveel bijval als ze hadden gehoopt. En zelf vonden de oprichters het toch wel gewaagd dat ze direct in het eerste nummer een boek van een hoogleraar hadden gerecenseerd. Misschien was dat toch wat al te vooruitstrevend: de afstand tussen ‘ene Professor en een Student moest toch altoos groot blijven’.¹⁴ Hoe dan ook, de eerste aflevering van het blad was een feit. En al gauw volgde de tweede aflevering. In de kleine academische gemeenschap van die tijd kende men elkaar en het werd dan ook snel duidelijk wie de oprichters waren. Kennelijk ontleenden deze studenten ook een bepaalde status aan hun initiatief; er waren zelfs medestudenten die voorwendden alsof ze ook tot de redactie van het blad behoorden.¹⁵

Hoe groot aanvankelijk de afkeuring ook was, uiteindelijk werd het blad toch een succes. De redactie publiceerde stukken over het Utrechtse studentenleven: verslagen van borrelpartijen, theevisites, ontgroeningen en tentamens. Maar ook recensies van studentenalmanakken van de drie Noordelijke universiteitssteden, stukken over de universiteit te Luik (de zuidelijke Nederlanden maakten toen nog deel uit van het Koninkrijk), de ontwikkelingen in het hoger onderwijs en de relatie met de overige academies. Het blad bood kwaliteit en werd met plezier gelezen.¹⁶ Kortom, de oprichters waren in hun opzet geslaagd. In 1827, kort nadat twee redactieleden waren gepromoveerd, werd het blad echter opgeheven. Het blad dreef grotendeels op het enthousiasme van deze drie studenten en de redactie was er niet in geslaagd opvolgers te vinden.

Mondige studenten

Niettemin kreeg het initiatief navolging. In de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw werden nieuwe studentenbladen opgericht. Er verschenen niet alleen plaatselijke, maar ook landelijke studentenbladen. De voortdurende oprichting van nieuwe studentenbladen (ondanks terugkerende moeilijkheden) laat zien dat een eigen blad waarin studenten hun stem konden laten horen een nieuwe verworvenheid was waar ze geen afstand meer van wilden doen. Integendeel, in de studentenmaatschappij

groeide de overtuiging dat de student juist verplicht was om deel te nemen aan het publieke debat. In het progressieve politieke klimaat na de liberale grondwetswijziging van 1848 verklaarde de redactie van het *Universiteitsblad voor Nederland* (1849-1850) dat wanneer in de maatschappij het kritische debat niet langer werd geschuwd ook de studentenmaatschappij van zich moest laten horen:

[...] reeds lang heeft zij het begrepen, dat niet alles in den staat op de wetenschap buiten het gebied harer beoordeling lag; reeds lang heeft zij behoefte gevoeld aan een orgaan, waarin zij zich vrijelijk kon uiten. Het toenemen der vluchtschriften, door studenten geschreven, levert er het sprekendste bewijs van.¹⁷

Wie kon beter de stem van de studenten vertegenwoordigen dan de student zelf? De student moest met andere woorden spreken, mondig zijn en opkomen voor zijn belangen, ook of juist in het publieke debat.

Ook de 27-jarige Utrechtse buitengewoon hoogleraar wijsbegeerte en lid van de in januari 1849 opgerichte staatscommissie tot herziening van het hoger onderwijs C. W. Opzoomer huldigde het standpunt dat het erg waardevol was dat studenten deel zouden nemen aan het publieke debat. In een brochure stelde hij voor dat de studenten zelf zitting zouden moeten nemen in de staatscommissie om zo een eenzijdig onderwijsbeleid te voorkomen.¹⁸ Voor velen – ook voor de meeste studenten – was dit nog een brug te ver. In het *Universiteitsblad* prees de redactie de brochure, maar ze adviseerde studenten vooral te doen wat deze student (de redactie wist niet dat Opzoomer schuilging achter ‘een student’) had gedaan, namelijk door middel van het drukken van deze brochure publiekelijk op te komen voor de belangen van de studentenmaatschappij. Dit studentenblad zelf was immers ook om die reden opgericht: ‘en dit blad zelf, is het niet een krachtig bewijs, dat de universiteiten behoefte hadden aan een orgaan om ook aan de wereld bekend te maken, hoe hevig zij smachtte naar verbetering in het hoger onderwijs?’¹⁹ De studenten namen dus door middel van de pers deel aan het publieke debat. Niet door zitting te nemen in de staatscommissie (wat nog ondenkbaar was geweest) en ook niet door te demonstreren, maar door brochures te schrijven en eigen bladen uit te geven.²⁰

In hun brochures en artikelen zetten studenten zich af tegen de collegegelden, het dwangstelsel van de verplichte colleges, de zogenaamde dictaat-colleges en het verplichte Latijn. Ook uitten zij kritiek op de afzijdige houding van hoogleraren ten aanzien van de studenten. De wensen van de

studenten werden grotendeels genegeerd. De redactie van het *Universiteitsblad* begreep die oorverdovende stilte niet:

Maakt dan [...] een einde aan dat stilzwijgen, voor ons zoo vernederend; legt uwe gronden voor ons bloot; overtuigt ons van onze dwaling, of leert zelve de uwen inzien, en bovenal denkt niet, dat wij uit andere beweegredenen handelen dan uit eene vurige zucht naar vrije kennis en wetenschap.²¹

Hoewel er niet werd geluisterd naar de studenten, bleven ze publiceren. De redactie van het *Universiteitsblad* riep de studenten op kopij te blijven sturen:

Laat ons tonen, dat wij niet te onmondig zijn om in alle zaken, waarin onderwijs en wetenschap gemoeid zijn, onze stem te doen hooren! Laat ons bewijzen, dat ook wij eene overtuiging hebben en eenen wil, en dat in de studentenwereld het woord publieke opinie geen ijdele klank is.²²

Hieruit blijkt wel hoezeer de student een eigen stem wilde hebben in het publieke debat over het hoger onderwijs. De studentenbladen waren een uitgelezen plek om de belangen van de Nederlandse studenten te behartigen. Ook na de Wet op het Middelbaar Onderwijs (1863) en de Wet op het Hoger Onderwijs (1876) werden opnieuw studentenbladen opgericht, respectievelijk *Vox Studiosorum* (1864) en *Minerva. Algemeen Nederlandsch Studenten-Weekblad* (1876). In deze landelijke studentenweekbladen, die tientallen jaren bleven bestaan, werden vele debatten gevoerd over de ontwikkelingen in het hoger onderwijs, het doel van de studie en het student-zijn. Niet alleen studenten, ook hoogleraren, curatoren en de academische pedellen publiceerden in deze bladen. Het studentenblad nam inmiddels een vanzelfsprekende plaats in de academische gemeenschap in; de student was uitgroeid tot een mondige (academie)burger.

Van partijhartstocht en jeugdige heethoofden

Maar bij die mondigheid moesten wel bepaalde regels in acht worden genomen. Dat bleek uit de in de landelijke studentenbladen gevoerde debatten in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw. Met het ontstaan van een onafhankelijke studentenstand – met eigen corpora, genootschappen, almanakken en bladen – groeide ook een eigen studentencultuur. Een student beschouwde zichzelf in de eerste plaats als

onderdeel van de ‘eigen’ studentenmaatschappij en distantieerde zich zoveel mogelijk van de burgermaatschappij.²³ Binnen deze ideologie werd studeren gezien als een tijd van vorming, van voorbereiding op het burgerlijk leven. De corpora – tot ver in de negentiende eeuw de enige studentenverenigingen – speelden daarbij een belangrijke rol. Dáár kon de student zich met zijn medestudenten oefenen en zich ontplooien in een bepaalde godsdienstige en politieke richting. Maar daarvoor moest de student wel ‘vrij’ zijn tijdens zijn studie; alle betrokkenheid met godsdienstige of politieke partijen waren uit den boze.

Deze liberale neutraliteit werd in de jaren zestig al door sommige (liberale) studenten aan de kaak gesteld. In *Vox Studiosorum* sprak in 1867 het redactielid en de latere vooruitstrevende liberaal J. D. Veegens zich uit voor een grotere betrokkenheid van studenten bij de politiek:

Vraagstukken die een halve wereld in rep en roer brengen worden daar door jongelui, waarvan nog geen enkele de drie kruisjes achter den rug heeft, op geen andere wijze besproken als dat door de bewoners van een oudemannengesticht zou geschieden.²⁴

De reactie van de Leidse student en latere liberaal A. P. de Lang laat zien dat het zogenaamde gebrek aan belangstelling voor godsdienstige en politieke vraagstukken helemaal niet van toepassing was op de Nederlandse student:

Politieke demonstratiën liggen buiten onze rol. Om niet te spreken van de akeligheid aller onbevoegde politieke tinnegieterij, moeten wij niet vergeten dat 't publiek, zoolang wij niet zelfstandig zijn, onze vaders aansprakelijk stelt voor onze gepubliceerde gevoelens.²⁵

De student mocht met andere woorden wel mondig zijn, maar hij mocht zich niet bezondigen aan deelname aan het godsdienstige of politieke debat. Dat was voor na de studietijd als de student als volwaardig burger zijn plaats zou innemen in de maatschappij.

Het streven naar neutraliteit en het boven de partijen staan, bleef weliswaar het adagium in de Nederlandse studentenmaatschappij, maar bleek in de tweede helft van de negentiende eeuw steeds lastiger te handhaven. De invoering van het kiesrecht in de Nederlands Hervormde Kerk (1867) en de uitbreiding van het stemrecht (1877) bracht onder studenten (opnieuw) discussies op gang over de wenselijkheid van godsdienstige en politieke betrokkenheid van studenten. Datzelfde gold voor het debat over de dienstvervangings (juist gegoede studenten maakten bij loting gebruik van

een remplaçant), de schoolstrijd en het prangende sociale vraagstuk. Deze kwesties doorkruisten het (vormings)ideaal van de student die zich ‘uit aard van zijn roeping’ niet verbond aan een godsdienstige of politieke partij. Ook op colleges en de debatingclubs werden deze belangrijke vraagstukken aan de orde gesteld. In Groningen betrokken vrijzinnige liberale hoogleraren studenten bij de verkiezingen. In Delft bekeerde een groep studenten – geïnspireerd door de vooruitstrevende ideeën over staathuishoudkunde en socialisme van de hoogleraar staathuishoudkunde B. H. Pekelharing – zich tot het socialisme. De Utrechtse privaattoecent en latere oprichter van de eerste Volksuniversiteit te Amsterdam S. R. Steinmetz spoorde in *Minerva* de Nederlandse studenten aan zich in te zetten voor het uit Engeland overgewaaid Toynbee-werk.²⁶ Juist de student kon en moest zich inzetten voor de arbeider en de verheffing van de maatschappij. Daarmee verviel de strikte scheiding tussen de studenten- en de burgermaatschappij.

Daarnaast, en dat was misschien nog wel doorslaggegender voor de vraag of de student zich wel of niet bezig mocht houden met godsdienstige en politieke kwesties, veranderde in de loop van de negentiende eeuw de samenstelling van de Nederlandse studentenmaatschappij. Steeds meer studenten waren afkomstig uit de gezeten burgerij, de kleine burgerij en de middenstand. De komst van de HBS in 1863 en de invoering van de geneeskundige wetten van 1865 versterkten deze trend.²⁷ Daarmee was studeren niet langer vanzelfsprekend een zaak van de elite. Deze nieuwe studenten hadden geen klassieke achtergrond, geen voeling met de bestaande (dure) studentencultuur en volstrekt andere ideeën over het doel van de studie. Zij waren bovendien meer begaan met het lot van de armen en voelden een grotere plicht naar de samenleving. In de landelijke studentenbladen voerden de studenten felle discussies over al deze ontwikkelingen. Er werden zelfs nieuwe studentenbladen opgericht omdat de grote bladen als *Vox* en *Minerva* niet genoeg ruimte boden aan de discussies over de politiek en het sociale vraagstuk. In het ‘rode’ Delft verschenen *Stemmen* (1891-1892), *Studenten Tijdschrift. In den Nevel* (1897-1899) en later het *Delftsch Studenten weekblad* (1898-1921). In Amsterdam werd het nog immer bestaande *Propria Cures* (1890) opgericht. Deze geëngageerde studentenbladen lieten zien dat de mondigheid van de student zich niet beperkte tot het studentenleven, de kwaliteit van het onderwijs, de tentamens en de overige ontwikkelingen in het hoger onderwijs, maar dat die zich uitstreckte tot alle godsdienstige, sociale en politieke vraagstukken die de maatschappij in haar greep hield.

Uiteindelijk nam deze grote aandacht voor de sociale vraagstukken en

de politiek na 1900 weer af, maar ze is sindsdien altijd blijven opduiken.²⁸ Deze korte geschiedenis laat zien dat de bemoeienis van studenten met het onderwijs en een geëngageerde houding niet een ontwikkeling is die pas in de jaren zestig en zeventig begon. Hiervan was al veel eerder sprake. Al in de negentiende eeuw bemoeiden studenten zich met het onderwijs, namen zij deel aan het publieke debat en toonden zij zich betrokken bij godsdienstige, politieke en sociale vraagstukken. De studentenprotesten van 2015, maar ook de ‘moeder aller Maagdenhuisbezettingen’ staan kortom in een veel langere traditie van mondige en geëngageerde studenten.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op het proefschrift van de auteur. Annelies Noordhof-Hoorn, *De stem van de student. Nederlandse studentenbladen in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2016).
2. *De Volkskrant*, 4 maart 2015.
3. *HP de Tijd*, 26 februari 2015; *De Volkskrant*, 4 maart 2015.
4. *De Volkskrant*, 4 maart 2015.
5. Pieter Caljé, *Student, universiteit en samenleving: De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum: Verloren, 2009), 385-387.
6. Caljé, *Student, universiteit en samenleving*, 481.
7. *De gekortwiekte Faam 1 (1825-1826)* I, 5.
8. *De gekortwiekte Faam 1 (1825-1826)* I, 6.
9. Jeroen van Zanten, Schielijk, *Winzucht, Zwaarhoofd en Bedaard: Politieke discussie en oppositievorming 1813-1840* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2004), 40-49, 116-117.
10. Remieg Aerts, ‘Bevoegde autoriteiten. Burgerlijke intellectuelen in de negentiende eeuw: Een groepsportret’, *De Negentiende Eeuw* 22 (1998) 72-95.
11. *De gekortwiekte Faam 1 (1825)* II, 31.
12. *De gekortwiekte Faam 1 (1825-1826)* II, 18.
13. *De gekortwiekte Faam 1 (1825-1826)* III, 48.
14. *De gekortwiekte Faam 1 (1825-1826)* II, 19.
15. *De gekortwiekte Faam 1 (1825)* I, 21.
16. *De gekortwiekte Faam 2 (1826-1827)* XIII, 194.
17. *Universiteits-blad voor Nederland 1 (1849-1850)* nr. 1, maandag 5 maart 1849. In 1848 verscheen te Utrecht een vijftal brochures over hervormingen in het studentenleven. Ook elders publiceerden studenten en hoogleraren over de (verwachte) veranderingen in het hoger onderwijs.
18. *Een woord over het Hooger Onderwijs van een’ student* (Utrecht 1849).
19. *Universiteits-blad voor Nederland 1 (1849-1850)* nr. 8, maandag 23 april 1849.
20. De Utrechtse studenten overwogen in januari 1849 een protestdemonstratie te houden, maar de gouverneur van de provincie oefende zoveel druk uit op de rector

van het corps dat er vanaf werd gezien. F.G.M. (Frits) Broeyer, 'Progressiviteit in de studentenwereld: Utrecht 1848-1853', in *Jaarboek Oud-Utrecht. Vereniging tot Beoefening en tot Verspreiding van de Kennis der Geschiedenis van Stad en Provincie Utrecht* (Utrecht 2004) 120-150, aldaar 132-133.

21. *Universiteits-blad voor Nederland* 1 (1849-1850) nr. 8, maandag 23 april 1849.
22. *Universiteits-blad voor Nederland* 1 (1849-1850) nr. 18, maandag 1 oktober 1849.
23. Annelies Noordhof-Hoorn, "Panathenaeum. Een Gronings studentenblad in de begintijd van de Nederlandse studentenpers (1842-1843)", *TS. Tijdschrift voor Tijdschriftstudies* 27 (2010) 62-77.
24. *Vox Studiosorum* 3 (1866-1867) 450.
25. *Vox Studiosorum* 4 (1867-1869) 47.
26. Het Toynbee-werk was een uit Engeland overgewaaid concept. Albert Toynbee had als student enige zomers doorgebracht bij dominee Samuel Barnett en diens vrouw, die woonden en werkten tussen de 'ergste' armen in Whitechapel (East End). Hier werd in 1884 de Toynbee Hall geopend (genoemd naar Toynbee die in 1883 op dertigjarige leeftijd stierf), een buurthuis waar studenten uit Oxford tijdelijk verbleven om maatschappelijk werk te verrichten en hun 'kennis' te delen met het volk. Het Toynbee-werk kreeg veel navolging, ook in Nederland. Noordhof-Hoorn, *De stem van de student*, 297.
27. Caljé, *Student, universiteit en samenleving*, 236; Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden: Vier eeuwen academisch leven in Groningen. Deel 1: De oude universiteit 1614-1876* (Hilversum: Verloren, 2014), 690-694.
28. Zie hierover bijvoorbeeld: P. A. J. Caljé, "De omkeer in 't studentenleven": de pogingen tot hervorming van het studentenleven rond 1920', *Groniek* 25 (1992) nr. 118, 68-93.